



Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	3
'Aho	Tu'apulelulu, 14 Sune 2018

**Fai 'i Nuku'alofa**

## HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

### 'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

### Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

### Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui



**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 03A/2018  
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho Tu‘apulelulu 14 Sune, 2018  
10.00am.*

**HOKOHOKO ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA**

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<b>Lao Fakaangaanga Ki Hono Fakahu Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2018/2019 (Fika 8/2018)</b> <ul style="list-style-type: none"><li>• <b>Fakamatala Patiseti 2018/2019</b></li><li>• <b>Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘Aho 30 Sune, 2019</b></li><li>• <b>Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungau Fakapule’anga 2018/19 – 2020/21</b></li><li>• <b>Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2018/19</b></li></ul>
<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>KOMITI KAKATO:</b>
		<b>NGAAHI TU’UTU’UNI:</b> <b>5.1 Tu’utu’uni Fika 2/2018: Ngaahi Tu’utu’uni ki he ‘Inasi Fakapule’anga ‘i he Fetongi Pa’anga Muli 2016</b> <b>5.2 Tu’utu’uni Fika 4/2018: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau ‘Ekisia 2016</b> <b>5.3 Tu’utu’uni Fika 5/2018: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016</b>

		<p><b>5.4 Tu'utu'uni Fika 9/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017</b></p> <p><b>5.5 Tu'utu'uni Fika 11/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2017</b></p>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Ngaahi Me'a Makehe</b>
<b>Fika 07</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu .....	7
Ui ‘a e Fale .....	7
Tokanga ki he founnga tufa tokoni afā.....	7
Lipooti Pule’anga ki he founnga fakahoko’aki tufa tokoni afā.....	8
Kalasi kehekehe ‘e fa fakakalalalasi maumau he afā .....	8
Fe’unga mo e fale nofo’anga 6906 maumau he afā .....	9
Ngāue na’e fakahoko.....	9
Fanga ki’i palopalema he polokalama tufa \$ tokoni .....	10
Tokanga ne ‘osi kole ke pulusi hingoa e kakai ne uesia he afā.....	11
Fakamatala Patiseti 2018/2019.....	12
Tokanga ki he ‘alu he mītia Patiseti te’eki fakahū ki Fale Alea .....	12
Hoko atu ki he Fakamatala Patiseti .....	12
Fokotu’u tukuhifo Patiseti 18/19 ki he Kōmiti Kakato .....	13
Fokotu’u ke fakalukufua alea’i Patiseti.....	14
Lao Fakaangaanga ki he Fakahū Mai Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga.....	15
Fokotu’u Tongatapu 3 tukuhifo Lao Fakaangaanga ki he Patiseti ki he Kōmiti Kakato .....	16
Tu’utu’uni ke ‘alu fakavouti hono alea’i Patiseti.....	16
Kole ke tomu’a alea’i Fakamatala Patiseti pea toki alea’i fakavouti .....	16
Tokanga ki he fakahā Palēmia ‘i ai ‘ene lisi kau faihala he Fale Alea ke ‘atita’i .....	17
Tokanga ki he tohi ko e Patiseti ko e Lao fakavavevave .....	17
Me’a ‘a e Sea.....	18
Fakamatala Patiseti 2018/2019.....	19
Tokanga ki ngaahi monū’ia kau Hou’eiki Mēmipa .....	19
Fokotu’u kau hiki vahenga Fale Alea ‘isiu mahu’inga ke feme’a’aki ki ai Fale .....	20
Tokanga ki he 365 miliona maumau he afā ko <i>Gita</i> .....	21
Tokanga ki he fe’amokaki \$ fonua fakatatau ki he ivi tanaki & pa’anga tokoni .....	22
Tokanga ko e founnga pe ke feau’aki fe’amokaki e patiseti ko e tānaki tukuhau .....	24
Tokanga ke fakalelei’i founnga tufa silini tokoni afā .....	24
Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e fe’amokaki e Patiseti.....	25

Vahevahe \$ tokoni ki he ngaahi kōmiti ngāue pe *cluster* ..... 26

Kelesi..... 28

Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ..... 29

## Fale Alea ‘o Tonga

**‘Aho:** Tu‘apulelulu, 14 Sune 2018

**Taimi:** 1405-1410

**Sātini Le’o:** Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua.

**‘Eiki Sea:** Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

### Lotu

(Na’e kau katoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘i hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki).

**‘Eiki Sea:** Kole atu ki he Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale.

### Ui ‘a e Fale

**Kalake Tēpile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisita ‘o e Kapineta. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘a e Fale ki he efiāfi ni, ‘aho Tu‘apulelulu ko hono 14 ‘o Sune, 2018.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

<004>

**Taimi:** 1410-1415

**‘Eiki Sea** : ... Tongatapu 3, ke ke me’a mai ka tau toki hoko atu ki he ‘asenita.

### Tokanga ki he founga tufa tokoni afā

**Siaosi Sovaleni** : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, Sea, mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. Sea, ko e ki’i tu’ū hake pē ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ou tokanga ki ai. Fakamālō pē ki he Pule’angá he fai ko eni e tufa ko eni ki he ngaahi fāmili na’e uesia ko eni ‘i he afā *Gita*, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni, Sea. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e kakai na’e uesia, ‘i he afā, na’e ‘ikai ke kau kinautolu ‘i he lisi ko eni ‘o e tufa ko eni na’e faí. ‘Oku mahino ‘aupito pē na’e ‘i ai ‘a e fepōtalanoa’aki fekau’aki mo e ngaahi lisi ko eni, Sea, ki he ngaahi Kōmiti. He na’e mahino pē na’e kehekehe ‘a e lisi ko ē na’e ‘i he *NEMO*, pea mo e lisi ko eni na’e fai ‘e he Sitetisitiká. Fakatātā ‘aki pē, ‘Eiki Sea, ki he lisi ko e ‘a e *NEMO*, ‘asi ai ‘a e fale ia na’e maumau ‘aupitó, ‘e 800. Ko e lisi ko ē ‘a e Sitetisitiká, 400 tupu pē, Sea. Ka na’e kole ai ko e ‘uhingá ke na *reconcile*, pe ko e hā e ‘uhinga ‘oku na kehekehe aí. Mahino pē na’e ‘i ai ‘a e *definition* ‘o pehē, neongo kapau ko ha fo’i fale ‘e 3 ‘oku tu’u pē ‘i he ‘api ‘e taha, ‘o nau kai pē ‘i he fale ‘e taha. Ka maumau kotoa e 3 ko ia, ‘e lau pē ko e taha. Ka na’e ma’u e ngaahi ‘uhinga pehē, ka na’e kole ange pē e Kōmiti, ke nau kātaki ‘o fai ha sio pe ko e hā ‘oku kehekehe pehē aí. ‘A ia ‘oku faka’atā mai ‘i he

‘aho ni, Sea, ‘i he tufa ko ē na’e faí, ‘oku te’eki ai ke fai ha ngāue ke fakafehoanaki pe ko e hā e me’a ‘oku kehekehe ai e ongo lisí, he ko eni ‘oku lahi e kakai, Sea, ‘oku nau fetu’utaki mai. Na’e a’ū ki he ngaahi fale ‘oku holo ‘aupito, na’e ‘ikai ke kau nautolu ‘i he lisi ko eni na’e tufa, Sea.

‘A ia ko e kolé pē ia, Sea, ki he Pule’angá, ke kātaki ‘o fakama’ala’ala mai, ko e hā leva e founa kia kinautolu ko eni na’e uesia ko eni he afā, kae ‘ikai ke kau honau hingoa ‘i he lisí. Na’a mau kole pe ki he kau ‘ofisakoló, ke nau tñaki pē e hingoa ‘o kinautolu ko eni, pea nau toki talitali pe ko e hā e founa ke fakamahino mai mei he Pule’angá, ke ‘oatu e ngaahi me’a ko eni ‘oku nau tokanga ki ai, hei’ilo na’a lava ai ‘o solova mai, ke tokonia ai ‘a kinautolu ko eni na’e uesia ko eni he afā, na’e ‘ikai ke kau ko eni hono tokoni’í, Sea. Ko ia pe e ki’i fakahoha’á, Sea, mālō.

**Eiki Sea** : Me’a mai, ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

**Eiki Minisitā Pa’anga** : Fakatapu atu, ‘Eiki Sea. Fakatapu ki he kau Fakafofonga e Hou’eikí, pea fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia, mo e Hou’eiki Minisitā, pehē e fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. ‘Oku ou fakamālō lahi atu ‘aupito ki he me’a ko ia ‘oku hoha’a ki ai ‘a e Tongatapu Fika 3. ‘Oku ou pehē pē na’e mei, te ne ‘uluaki fakamālō mai ki he me’a kuo faí, kae toki hoko ki he lāungá, kae ‘uluaki kamata ia he lāungá kae tuku e

**Siaosi Sovaleni** : Sea, kātaki ka u ki’i fakatonutonu atu ai leva e. Ne u ‘osi fakamālō pe he kamata, ‘Eiki Minisitā, mau hounga’ia ‘aupito he ngaahi tokoni. Mālō.

### **Lipooti Pule’anga ki he founa fakahoko’aki tufa tokoni afā**

**Eiki Minisitā Pa’anga** : Mālō ‘aupito, Sea. Na’e ‘ai pē ke u kamata atu he ‘oatu ‘a e ki’i fakamatala ki he Feitu’u na, ‘i he’etau kamata, ka ko ē kuo kamata ai ‘a e Fakafofonga Fika 3 ia, ka te u fai atu ai leva ‘a e ki’i lipooti, ke me’a ki ai e Feitu’una pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni.

Na’e kamata ‘i he ‘aho Tūsite, ‘aho 12 ‘o Sune, 2018, ‘a hono tuku atu ‘a e tokoni pa’anga afā ‘a e *Shelter Cluster* ‘i he ngaahi vāhenga Tongatapú, pea toki hoko atu ki ‘Eua, ‘a ia ‘oku tataki ia ‘e he Potungāue Langa Lalahí. Ko e pa’anga mei he tokoni mei mulí, ki he saikolone *Gita*, na’e vahe’i ki he *Shelter Cluster*, ‘a ia ko e pa’anga ‘e 4.8 miliona, ‘a ia ‘oku fai’aki ‘a e tokoni pa’anga ko eni. Fakataumu’a e tokoni, ki he ngaahi ‘api uesia hili ‘a e saikolone faka-talopiki ko *Gita*, ‘i Fepuelí. Ko e tokoni afā na’e fakatatau ki he anga e maumau na’e hoko ki he ‘api taki taha, ‘a ia na’e ma’u ia mei he ola e savea fakafonua, na’e fakahoko ‘e he Potungāue Sitetisitika ‘i Mā’asi, 2018. Pea ko e ola ‘o e saveá, na’e hiki mai ‘a e maumau, ‘i he kalasi ‘e 4.

### **Kalasi kehekehe ‘e fa fakakalalasi maumau he afā**

Ko e ‘uluakí, ko e matu’aki holo ‘aupito ‘a e falé, ‘oku nofo ai, ha ‘api nofo’anga, ...

<006>

**Taimi:** 1415-1420



**'Eiki Minisitā Pa'anga :** Pea na'e 'osi fai 'a e ngāue ki hono langa fo'ou e 'api ko ia. 'A ia ko e fale na'e holo, pea kuo 'osi kamata pē 'a e ngaahi fāmili ia ko ia, 'a e langa honau fale, 'ikai ke nau to e tali mai nautolu ki ha tokoni, pea kuo nau 'osi foki nautolu ki honau falé 'o nofo ki ai. Ko e uá, ko e maumau lalahi 'a ia ko ha 'api kuo 'osi kotoa 'a e 'ató he hae, pea uesia mo e holisi 'o e 'api ko ia. Ko hono tolú, ko e maumau iiki. 'Oku 'uhinga eni ki ha ngaahi maumau ka 'oku kei malava pē 'a e nofo he fale ko ia. Hangē ko eni tau pehē kuo haafe 'a e 'ato ia hono hae 'e he matangi. Pea kuo 'osi 'ai pē 'a e fo'i la'i tapoleni 'o to e 'ai, 'oku nau hoko atu pē ai pea 'oku kei sai pē 'a e holisi. Ko e kalasi fale ko e maumau iiki angé, 'a ia ko e kehekehe 'o e tolu mo e fā, ko e tolu ko e *minor damages*. Ko e fā, ko e *minimum damages*. 'A ia foki ko e vahevahe eni 'a e Potungāue Siteititika. 'A ia ka to e 'i ai ha fanga ki'i maumau ikiiki ange 'oku motu 'a e fakatali mo e la'i kapa pē 'e taha 'oku hae ko ē 'e he matangi, ngaahi me'a pehē, na'e hiki pē ia 'e he Potungāue 'o nau 'ai ia ko e *minimum*, pē ko e maumau iiki ange. Pea fai ko ia 'a e fakakaukau 'a e Kapineti ke tufotufa 'a e ... ha ki'i tokoni ki he ngaahi fāmili ko eni pea nau pehē 'ave 'a e pa'anga 'e 3 afe ki he kalasi 'uluaki. 'Ave 'a e 1500 ki he maumau lalahi kalasi ia hono 2. Pea fakataha'i pē 'a e 3 ia mo e 4 'o 'ange 'enau taki 500. Ko e anga ia 'o e vahevahe na'e Tu'utu'uni 'e he Pule'anga.

### Fe'unga mo e fale nofo'anga 6906 maumau he afā

Na'e fe'unga mo e 'api nofo'anga 'e 6,906, 'a ia ko e na'e savea'i 'oku maumau. 'A ia ko e 'api nofo'anga 'e 6,193 'i Tongatapu ni pea 546 'i 'Eua na'e kau atu ki he tufa tokoni pa'anga ko eni. Ko e ngaahi 'api nofo'anga ko ia 'e 257 'oku kei toe, 'a ia ko e ngaahi fale ia kuo 'osi holo, ka 'oku 'ikai ke kau ia he tufa taki pa'anga 'e 3 afe, 'oku 'amanaki ke fai 'a e tokanga ia ki ai 'a e Pule'anga ke langa hanau ki'i palepale fakataimi 'i he.. ke nau hiki mei he tēniti 'o nofo ki ai. 'A ia ko e fale 'e 230 'i Tongatapu ni, pea 27 ki 'Eua.

### Ngāue na'e fakahoko

Ko e ngāue ko ia na'e fai, na'e fengāue'aki fakataha pē 'a e Potungāue Ngāue Langa Lalahi, 'a e *MOI* mo Fale Pa'anga mo e Potungāue Fakalotofonua, pea mo e Potungāue Siteititika ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni. Ko e fanga ki'i fehalaaki he lisi, hangē ko ha ni'ihī ne holo pē maumau honau fale, ka 'oku 'ikai tu'u honau hingoa 'i he lisi. 'Oku 'osi fakamā'opo'opo mai 'e he 'ofisakolo, mo e pule fakavahe takitaha ke 'omai ki he Potungāue Fakalotofonua. Pea kuo kamata 'a e ngaahi fakataha kau atu ki ai 'a Fale Pa'anga, Siteititika, mo e Potungāue 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi. Ko e uike 'e taha pē ua mei heni, ko u tui kuo lava, kuo solova 'a e ngaahi palopalema ko ia. Manatu'i pē Sea, fakamolemole ko e ngāue ko ia 'oku fai 'e he Siteititika, ko e taimi ko ia na'a nau ō 'o savea ai, ko e me'a ko ia 'oku fakahoko mai, ne nau ō pē 'o faitaa'i e fale. Ko e taimi pē ko ia 'oku faitaa'i ai 'a e fale, 'osi maau 'enau lēkooti 'i 'ofisi. Ko ia ko e ngaahi lāunga ko eni 'oku fai, 'e 'ikai ke kau 'a ia na'e 'ikai ke lau 'oku 'ikai ke kau ia he'enu lēkooti. 'Oku faingofua pē hono fakakaukau'i 'o'ona. Mo'oni 'e ha'u ia ke totongi. 'A ia ko 'enau to e ō pē nautolu 'o me'a.. te nau faitaa'i leva 'a e fale ko ia,. Ke kau mai ki he lisi, koe'uhi 'oku 'otomētiki pē 'a e me'a kātoa. 'Oku mea'i pē ia 'e he Fakafofonga Tongatapu Fika 3 ko hono mala'e ia. Ko e anga ...

<008>

**Taimi:** 1420-1425

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'A ia 'enau fakahoko mai 'a e tūkunga ko ia.

### Fanga ki'i palopalema he polokalama tufa \$ tokoni

'Oku 'i ai pē mo e fanga ki'i me'a felāve'i mo e taipe 'ū hingoa. Anga pē foki e mātu'a ia he ngaahi kolo, kapau ko e hingoa ē ko e Siulangapō, 'oku 'ai pē ia ko e Siulanga. Pea ko e taimi ko ē na'e hiki ai ko ē he fanga ki'i tamaiki he'enua o ko ē 'o savea na'e ui pē ko e Siulanga. Pea ko e taimi ko ē 'oku o atu ai ke totongi ko ē sieke pea hiki foki e sieke ia he Siulanga. O atu ia ko ē ke totongi ko ē, 'a e 'omai ko ē 'a e *ID*, mai ko ē e ki'i *ID* ia 'oku Siulangapō ia. Pea 'ikai ke, 'e to e foki mai ke to e *write* e sieke fo'ou ki ai kae toki lava 'o 'alu ki he pangikē mo 'ene *ID* 'o toho 'ene sēniti. Lahi e 'ū me'a ko ia. 'Aneafi Sea na'a ke me'a ange ke lava mai ki he Potungāue 'o tokoni mai, na'e fonu pē 'a 'ofisi he omai he fanga ki'i hala ko ia. Fanga ki'i, 'a ia ko e, kuo kamata ia ke ma'ama'a he 'aho ni. Ka me'a 'apongipongi ko u tui 'oku 'ikai ke to e, ka ko e me'a pē ia 'oku pau ke hoko 'a e me'a ko ia kapau ko e Toa, ko e Toakase, ko e Toa pē ia 'oku 'ai. Kuo tau anga tautolu ki ai, ko u tui ko 'etau fononga atu ko eni, mahino ki he kakai he 'ikai ke toho ia 'e he pangikē ko e pehē mai pē ke 'oatu e *ID* ko 'ene ki'i fehalaaki si'i pē ia, *even* e 'aho fā'ele'i 'ikai ke nau hanga nautolu 'o me'a.

'Oku 'i ai e fāmili ia 'e ni'ihiko e hingoa tatau 'e ua ka 'oku, ko e tama ko ē 'oku, 'e taha 'oku fā'ele'i ia he, kehekehe 'aho fā'ele'i, mahalo na'e ki'i ta'etokanga 'a 'emau tamaiki, 'alu atu pē tama ia ko ē 'o toho lōua 'e ia 'a e ongo fo'i hingoa ko ia 'e ua. Pea toki ha'u e me'a ia ko ia kuo 'osi toho, 'oku 'osi 'alu ia mo e me'a, pea mo e sieke pea toki, sai pē tau toki hanga pē 'o fakalelei'i. Ka ko e anga ia e me'a 'oku hoko ko e anga ia e fononga 'oku pau ke hoko e ngaahi me'a ko ia ka 'oku fai hono fakalelei'i. Ko 'eku ki'i līpooti pē 'oku fai atu he kongā ko ia Sea mou mea'i pē, mahino pē kiate au 'a e me'a ko eni ko e ki'i me'a eni 'e ki'i lōloa ange ia he fo'i me'a ko ia ka ko e *numbers* 'oku 'ikai ke fu'u lahi fēfē. Ha'u fakakolo pē foki 'a e me'a, 'a e ngaahi fo'i kehekehe hono solova pē ia, hoko atu ki ai e totongi 'oku fai pea 'oku ou faka'amu pē ke kole pē ki he kāinga 'o e fonua ni 'oku fanongo mai ki he ki'i feme'a'aki ko eni 'oku fai ho Fale Sea. Ko e fōtunga ia e ngāue pea 'oku fai atu e ngāue ki ai, mou tokanga pē ki he ngaahi 'ofisakolo he ko e 'ofisakolo 'oku ne 'ilo lelei ange 'a e kolo mo e fale ko ē na'e maumau ke 'omai pea nau fakataha, na'e 'osi kamata e fakataha ia Sea ki ai, 'aneafi pē. Ko u tui *weekend* uike kaha'u 'oku lava 'o solova e me'a ko ia kuo kakato atu e ngāue ko ia. Ko ia pē 'a e ki'i līpooti atu Sea 'a e ngāue ko ia tokoni ki he afā. Mālō 'aupito.

**Siaosi Sovaleni:** Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie 'anenai pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he tali ko ē na'e 'omai 'a ia 'oku mahino eni ko e 'api 'e ono afe (6000) tupu na'e mahino na'e maumau 'a ia 'e tokoni'i 'a e 'api 'e ono afe tupu, he ko e fika ko ē na'e 'omai 'anenai 'oku ono ngeau tupu 'oku tokoni'i ko ē 'i Tonga ni pea nima ngeau pē fiha 'a 'Eua. 'A ia ko e taha afe tolu ngeau ia ko u tui mahalo 'oku toe ha 'api 'e nima afe (5000) 'oku kei fai e ngāue ko eni ke fai e tokoni ki ai. Pea 'oku mahino 'aupito pē 'a e lahi ia e ngāue mo e faingata'a hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi fanga ki'i me'a pehē hangē ko e hingoa mo e alā me'a pehē pea 'oku ou tui na'a lava pē ke fetokoni'aki mo e ongo Fakafofonga Ha'apai, na 'ilo'i lelei pē 'a e founa na'e ngāue'aki 'e Ha'apai, 'i ai e ki'i foomu pau, pau ke 'alu atu pau ke 'omai e *ID* ko e 'uhinga ke 'oua 'e to e hoko e ngaahi palopalema pehē 'o si'i, 'ikai ke ngata pē he uēsia

‘a e kakai ka ‘oku nau to e ki’i māfana ai he taimi ‘e ni’ihi, ‘oku ou fakamālō atu pea mo e poupou ki he fengāue’aki ko ena mo e kau ‘ofisakolo ke lava ai ‘o ma’u mai ai ha fua totonu kia kinautolu ko eni ‘oku nau kei fiema’u ko eni ke ma’u e tokoni. Fakamālō atu.

**Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea ‘oku ‘ikai ko e ‘api, fale ‘e ono ngeau ‘i Tonga ni, ko e ono afe (6000). Ono afe tupu pea nima ngeau fā ono leva ‘i ‘Eua. ‘Oku ngalo ke u fakahoko atu Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘api ia ‘oku ki’i, ‘e ki’i lōloa ange ngāue ki ai hangē ko eni ko e *owner* ia ‘oku ‘i, ‘oku ‘i muli pea ‘oku ‘i ai e kakai ko e nofo *rent* pea ‘oku pau pē ke fai hano fakamahino’i lelei pea toki ‘oange ‘a e sēniti ki he tokotaha totonu ...

<009>

**Taimi:** 1425 – 1430

**Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko ia ‘oku fai. Ko e me’a ko eni felāve’i mo Ha’apá, mo’oni, ko e me’a ia ko e *NEMO* ‘oku nau ‘ilo lelei e me’a ko iá pea mo e meimei ko e fa’ahinga ko eni na’e kau he ngāue nau ‘osi maheni pē mo e me’a ko eni na’e hoko ‘i Ha’apái. Ko e maumau pē me’a ‘i Ha’apái te’eki ai ke lava ia ke ‘osi e fo’i ngāue ko iá. ‘E to e toloi ia ke a’u ki Tīsema ke tau toki, pē ‘e lava ‘o ‘osi ki ai e ngāue ko eni ‘oku fai ki Ha’apái. Ko ‘etau feinga eni ke ki’i vave ange ‘a e ngāue ko ení. Neongo ‘oku hange hangē ‘oku ki’i mata tuai ‘a e kamata, fo’i māhina pē eni ‘e 4 Sea. Ka ko e ngāue ‘oku ngāue ke mā’opo’opo ke ‘oua na’a tau to e hoko ‘o hangē, ta’u eni ‘e 5 ‘oku te’eki ai pē ke ‘osi ‘a Ha’apai ia. Mālō Sea.

### **Tokanga ne ‘osi kole ke pulusi hingoa e kakai ne uesia he afā**

**Siaosi Sovaleni:** Fakatonutonu atu pē Sea. ‘A ia ‘oku mahino’aupito pē ko e ngāue ‘i Ha’apai foki na’e ngāue lahi. Pea na’e ‘i ai e 3 miliona na’e ‘omai ‘e he Pangikē ‘a Māmaní ke ngaahi’aki ‘enau, hufanga he fakatapú, ‘a e toileti mo e alā me’a pehē. Pea ko e tu’u he taimi ní ‘oku te’eki ai ke ‘ilo ia pē ‘oku ngāue’aki ki fe’ia pē na’e vahe ia ke ngāue’aki ki ha *project* kehe. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito pē hangē ko e laú. Māhina ‘e 1 kuo hilí na’a mau fakataha ai heni Sea. Na’e kole ange mai mu’a e lisi ‘o e kakai ko ē ‘oku tau pehē na’e uesiá. He ko e ‘uhinga lahi pē Sea, ke ‘omai ‘o *publish* ke ‘i ai ha faingamālie kakai ko iá ke nau talamai, ‘Oku ‘asi hoku hingoa pē ‘ikai. Kapau na’e fai he māhina ‘e taha kuo hilí ‘Eiki Sea, ko u tui he ‘ikai to e ‘i ai ha fu’u palopalema. Kaekehe pē kuo tau ‘osi kamata. Fakamālō atu ai ‘Eiki Minisitā.

**Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, kātaki. Ko ‘eku to e tu’u hake pē. Ko e me’a ko ia na’e hoko ‘i Ha’apai na’e fakafoki e pa’anga he ngaahi ngāue na’e ‘ikai ke sai, 12 miliona. Ko ‘eku tokanga atu pē ‘oku tau toki, ‘oku te’eki ke ‘osi ha māhina ‘e 4 ‘etau ngāue ko ení. Ka ko e ngāue ‘e lava, ‘oku palani ki he ta’u ‘e 3. Mou ki’i fakama’uma’u hifo fakamolemole.

**Siaosi Sovaleni:** Fakamālō atu. Fakamolemole atu ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ‘oku mau māfana. Ko e feinga pē ke tokoni ke tau ngāue fakataha Sea. Pea ko Ha’apai ia na’e kehe, na’e langa e fale ia ‘e 400. Ko eni ia ko e totongi pa’anga pē tonu ke vave ange. Pea ko u tui au Sea ‘oku mahino ‘aupito pē. Pea ‘oku tau fakamālō’ia ko eni ‘oku fai ‘a e ngaahi ngāue lelei ko ení. Mālō.

**'Eiki Sea:** Mālō Hou'eiki. Ko u tui kuo 'osi mahino e me'a 'oku tokanga ki ai a Tongatapu 3. Fakamālō atu 'Eiki Minisitā Pa'anga kole atu ke ke hoko atu mai ki he 'etau 'asenitā ki he Fakamatala Patisetí.

### Fakamatala Patiseti 2018/2019

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea, ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na pea ko u fakamālō atu 'i he to e 'omai e faingamālié ke u lave atu ki he me'a ko ia e Patisetí. Te'eki ai ke u a'u ki he to e hoko atu ki he Fakamatala Patisetí, 'a ia ko e kongalahi ia kuo hoko ia, kuo fai ia 'aneafi.

#### Tokanga ki he 'alu he mitia Patiseti te'eki fakahu ki Fale Alea

Ka ko 'eku ki'i, 'oku 'i ai e ki'i, 'a e ki'i ongoongo 'oku ou hanga 'o fie fakatonutonu atu Sea. Na'e 'asi mai 'i he 87.5 'i he ngaahi 'aho ko eni kimu'a angé, 'ikai ko 'aneafi, na'e pehē 'oku fehālaaki e Patisetí. 'Oku lahi 'a e ngaahi tēpile ai 'oku hala pea 'oku totonu ke 'oua te tau alea'i e Patisetí. Ko u faka'amu pē ke fakatonutonu e ongoongo ko iá. Na'e 'osi fai hono faka'eke'eke pea na'e ma'u 'a e ongoongo ko ia mei fē. Pea ko e me'a na'e hokó na'e pehē na'e 'alu e kau, fai e fakataha mītia ki Fisi, sio 'oku a'u ia ki Fisi. Pea na'a nau ō mo 'etau Patisetí. Pea nau hanga leva, 'oku 'i ai e tokotaha ai, nau kumi fale'i ki ai. Ko e tokotaha ia, hūfanga pē he fakatapu, 'oku ngāue he ngaahi 'ofisi ko ia fakavaha'a pule'anga faka-feitu'u pē 'i Fisí. 'A ia ko e tokotaha ko ení ko e sekelitali le'ole'o ia, ko e sekelitali pule le'ole'o ia 'a e Palēmia Mālōlō, ka kuo hiki atu 'o ngāue ki ai. Pea nau 'eke ki he tokotaha ko ení ke ne hanga 'o fale'i kinautolu. Pea ko 'ene hanga ia 'o fale'i pea nau ōmai ia 'o fai e fakamatala ko iá. Pea 'oku, 'o vakai atu ko eni mei he kau ngāue 'a e motu'a ni. 'Oku hala 'a e fale'i, ko e ta'emahino, fakataha pē 'a e kau faiongoongo pea mo e tokotaha fale'i ki hono lau ko ia 'o e tēpilé mo hono fakafetaulaki mo e ngaahi tēpile kehé. Pea ko 'eku kole atu pē au ia, ko e poini 'oku ou fie tuku hake hení, ko 'ene 'alu ki he mītiá, 'oku te'eki ai ke tēpile 'a e Patisetí 'i Fale ni Sea, he Feitu'u na. Ka kuo 'alu 'a e Patisetí, ko e tohi ko eni.....

<001>

**Taimi:** 1430-1435

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... polokalama Patiseti 'a e Pule'anga Tongá 'oku 'amanaki ke tau alea'i na'e toki fakahū mai pē 'aneafi ki Fale ni ka kuo 'osi 'i he *media* ia. Ko e 'aho totonu na'e tonu ke toki 'alu ai ki he *media* ko 'aneafi. Ko e 'uhinga pē 'eku tokanga atú te tau, pea nau fanongo pē 'i he kau Mēmipa 'o e *Public Accounts Committee* ko e 'osi pē fakataha kuo nau ō nautolu 'o talanoa patiseti mai 'i he *media* 'oku te'eki ai ke tau talanoa'i 'a e Patisetí. Ko 'eku kole pē Sea *point of order* ke ki'i tokanga'i ange 'a e me'a ko iá koe'uhí 'oku te'eki ai ke 'ofisiale 'a e Patisetí ke 'ave ke, 'oku 'i ai pē hono taimi. 'Oku ke 'osi mea'i pē Sea 'a e anga e founga ngāué mo e taimi 'oku toki 'alu ai 'a e Patisetí kitu'a. Ko e ki'i kongalahi pē ia ki ai.

#### Hoko atu ki he Fakamatala Patiseti

Ko 'ene lava foki 'a e fakamatala 'a e ki'i fakama'ala'ala he Patisetí 'aneafi pea ko e, 'e Sea ko 'eku anga, 'oku 'ikai ke māhino kiate au he taimi ni pē te tau hoko atu ki he Patiseti polokalama Patiseti pē ko e kei fiema'u pē ke to e fai atu ha lave ki he ki'i fakama'ala'ala ko ia 'i he *Budget*

*Statement.* Kapau ko ia kuo lava ‘eku ki’i fakama’ala’ala ‘a’aku ka ‘oku ‘i ai pē ha to e me’a ‘e me’a ki ai ha taha pea fakahū mai ke tau fai ki ai ha pōtalanoa pea ka ‘ikai pea tau hiki atu ki he Polokalama Patiseti he ‘oku ‘i ai pē ‘eku fokotu’u atu ki ai Sea,

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘Eiki Minisitā ko ho, ko ‘ene ‘osi pē ho’o Fakamatala Patiseti mo ho fakama’ala’ala kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i pea tau hoko atu ki he lau ‘uluaki.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘A ia ‘e Sea ke u ki’i fehu’i atu. Ko e ‘uhinga pē ki he Fakamatala Patiseti pē te u hoko atu ai pē ki he Polokalama Patiseti ?

**‘Eiki Sea:** Ko ia Minisitā te tau lau ‘uluaki ‘e tautolu ‘a e Patiseti.

**Tēvita Lavemaau:** Sea.

**‘Eiki Sea:** ‘Eua 11.

### **Fokotu’u tukuhifo Patiseti 18/19 ki he Kōmiti Kakato**

**Tēvita Lavemaau:** Tapu mo e Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga he kinikini mai ‘a e taumu’a ngāue ‘a e Patiseti Ngāue 18/19. ‘Eiki Sea ko u kole atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke nau alea’i ‘etau *Budget Statement*.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Fakamolemole Sea ko e ki’i fakatonu, tokoni atu. Pau pē ke lau ‘uluaki Sea kuo pau ke lau ‘uluaki Sea pea toki lava ai ke tukuhifo.

**‘Eiki Sea:** Ko ia. Kātaki pē ‘Eua 11 te’eki ai ke tau lau ‘uluaki ‘e toki ‘i ai pē ho’o faingamālie ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki.

**Siaosi Sovaleni:** Sea ki’i fakama’ala’ala pē Sea kātaki. ‘A ia ko ‘etau lau ‘uluaki eni ‘a e Fakamatala Patiseti pē ko e Fakamatala Patiseti mo e ‘Esitimetí. ? ‘A ia ko e ongo *document* kehekehe ‘e ua Sea.

**‘Eiki Sea:** Ko e tau lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ‘oku fakahū ki he Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga. ‘Oku kau kakato ko e ngaahi naunau ia ‘a e lao ko eni. Ko ‘etau lau pē lau ‘uluaki ko eni pea ‘oku kau kātōa pē ai.

**Siaosi Sovaleni:** Sea ko e fo’i lao foki ia ‘oku ha’u ia he ‘Esitimetí ka ko e ‘uhinga ko e Fakamatala Patiseti foki ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ne talamai ‘ene ‘ū *policy* mo e ngaahi taumu’a ‘a e Pule’anga pea toki fakahā sino mai ia ‘i he ‘Esitimetí pea ‘oku *submit* mai pē ia he *document* ‘e ua ‘oku ‘asi pē ia ‘i ho ‘asenita Sea ‘oku kehekehe pē ‘a e Fakamatala Patiseti pea mo e ‘Esitimetí. Pea kapau ko ho ‘uhinga pē eni ia ke tau fakalukufua ‘oku ‘ikai ha palopalema ai kae toki fai ...

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki. Sea ko e ki’i fakatonutonu he ko e fo’i lao ‘eni. Pea ko e, ‘i ai ha taha ‘oku ne *introduce* ha *Bill* ki he Fale ni ‘oku ne hanga ‘o ... Minisitā pē ko hai pea ne lau mai. Pea ko e ‘osi mai pē ko ia pea ‘oku ke me’a mai leva ke

lau tu’o taha. ‘Osi lolotonga e lau ‘osi ia pea ‘oku tau tu’u hake leva ha me’a hake ha ni’ihi ‘o pehē atu fokotu’u atu Sea ke tukuhifo ki lalo ki he Kōmiti Kakato pea ‘oku ...

<002>

**Taimi:** 1435-1440

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Ko e *detail* ia ‘oku tau toki talanoa ‘i he *detail*. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau hanga ‘o fakafaikehekehe’i ‘a e *Budget Statement* mo e *detail* ‘o e *Budget*. Ko e *detail* ia ke toki *discuss* ‘anai. Ko ‘etau talanoa eni ko e fo’i lao eni ‘oku tau talanoa ki ai. Mālō Sea.

**Siaosi Sovaleni:** Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ki he tokoni ko ia ‘ikai ko ha fakatonutonu. Ka ‘oku ke mea’i lelei pe Sea mo e Hou’eiki Memipa ko eni mei he ngaahi ta’u kuohili. Ko e lahi taha ‘a e talanoa ia ‘i he *Statement* he ko e me’a ia ‘oku mahu’inga. Ko e me’a ia te ne talamai ko e hā ‘a e me’a ‘oku mahu’inga’ia ai ‘a e Pule’anga?

**‘Eiki Sea:** Kātaki pe ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3 ka u tokoni atu ki he feme’a’aki. Ko e Polokalama Patiseti ko e lao ia. Fakamatala ko e fakamatala pe ia. Ko e naunau pe ia ke toki fakamatala ‘a e Lao ‘oku ‘i loto pe ‘i he Patiseti ia. Ko e Lao te tau lau mei he Patiseti ia, ko ‘ene lau pe ‘a e Patiseti ko ‘ene kakato ia ‘a e fakamatala pea mo e ngaahi tātaki ko ē ki ai.

**Siaosi Sovaleni:** Kapau ko ia pea ‘ai fakataha’i pe ai. Pea ‘e fēfē leva ‘a e *Corporate Plan* mo e me’a, kau kotoa pe ai ka fai ha fehu’i ia ‘alu ai pe he ko e fo’i fakamatala ena ‘e 4 ena ‘i he ‘Asenita. Kapau ‘oku fakangofua pe ‘e he Feitu’u na Sea, ke toki fai e talanoa ki ai. Mālō

**‘Eiki Sea:** Ko ia Hou’eiki! Kapau te mou me’a hifo ki he ‘etau ‘Asenita, ‘oku hiki kātoa pe ai ko e fo’i fika 4, kāpui kātoa pe ‘i loto ‘i he ‘Esitimeti mo ‘ene ngaahi fakamatala kotoa. Me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia!

### Fokotu’u ke fakalukufua alea’i Patiseti

**‘Eiki Palēmia:** Fakatapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. Hangē ko ia ‘oku mou mea’i ‘i he kuohili. Na’e alea’i fakataha pē ‘a e *Budget Statement* pea mo e lao ko eni ki he *Budget*. Ka koe’uhi, ‘oku kehe, kehe ‘aupito ‘a e ta’u ni ia. Ko e ta’u ni ‘oku nounou ‘aupito ‘a e taimi, ka ko u tui ‘oku totonu ke tau tali ‘a e fo’i mo’oni ko ia. Ko u tui he ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o alea’i fakafō’i kongokonga ‘o e lao ko eni ‘o hangē ko e kuohili. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu. Ka tukuhifo ‘a e lao ko eni kou kole atu ke tau fakalukufua pe. Fokotu’u mai pe ko e hā ‘a e konga mahu’inga taha ‘o e Patiseti ‘oku tau tui kātoa ko e me’a ia ‘oku totonu ke fakamoleki ki ai hotau taimi, pea tau kamata ai. Koe’uhi he ‘oku totonu pe ke mahino kiate kitautolu he ‘ikai ke tau lava ‘e tautolu ‘o alea’i fakakongokonga, hangē ko ia ‘oku tau angamaheni mai ‘aki ‘i he kuohili ‘a e Patiseti ko eni. Tau fokotu’u atu. Tau fakalukufua pea me’a mai ha taha ‘o fokotu’u mai ‘a e konga mahu’inga taha ‘o hangē ko ia na’a tau ‘osi femahino’aki ki ai ‘i he kuohili. Fokotu’u mai ha konga ‘oku mahu’inga taha ‘o e Patiseti ko eni ke fakamoleki hotau taimi, ko ‘ene lava pe ko ia pea tau fe’unga.

**‘Eiki Sea:** Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia. Kole atu ki he Kalake ke lau ‘uluaki pea tau feme’a’aki ‘i he Patiseti.

### **Lao Fakaangaanga ki he Fakahu Mai Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue Pule’anga**

**Kalake Tepile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea, Palēmia pea mo e Hou’eiki Memipa Kakato ‘o e Fale, kae ‘atā ke lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū atu ‘a e pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga.

‘Oku **TU’UTU’UNI** ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, ‘i he fakataha alea ‘a e Pule’anga ‘o pehe ni:-

1. ‘E ui ‘a e Lao Fakaangaanga ni, ko e Lao ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2018 mo e 2019 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2018, pea kuo pau ke kamata ngaue 'aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2018.

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga 2018/19, kātaki ‘o hiki ho nima.

**Kalake Tepile:** Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Ma’asi, Tevita Lavemaau, Samiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i.

‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu-ma-fitu (17).

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga, kātaki ‘o hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai. Ko e tokotaha pe ‘Eiki Sea, ‘oku fakahā loto ki ai ko ‘Eiki Nōpele Nuku.

**‘Eiki Sea:** Mālō Kalake. Lau tu’o ua.

**Kalake Tēpile:** Ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ngāue ....

**Siaosi Sovaleni:** Sea, kātaki kole atu mu’a ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Mālō.

**‘Eiki Sea:** Teu tali pe ‘a e Fokotu’u hili hono ‘osi hono lau. Hoko atu Kalake!

**Kalake Tēpile:** ‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o peheni:-

Kupu 1: ‘E ui ‘a e Lao Fakaangaanga ni, ko e Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2018/2019 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga, 2018, pea kuo pau ke ngaue'aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2018.

## Fokotu’u Tongatapu 3 tukuhifo Lao Fakaangaanga ki he Patiseti ki he Kōmiti Kakato

**‘Eiki Sea**: Hou’eiki! Ko ena na’e fokotu’u mai ‘e he Tongatapu 3 ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato.

<004>

**Taimi** 1440-1445

**‘Eiki Sea**: ... ‘oku ‘i ai ha pou pou? Mālō Hou’eiki. Ko ‘etau ngāue fika 4 ‘i he ‘āsenita ko u tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke fai ha ngāue ki ai.

### Tu’utu’uni ke ‘alu fakavouti hono alea’i Patiseti

‘Oku ou kole atu pē ki he Fakafongonga Ha’apai 13 ko e Sea ‘i he Kōmiti Kakato ko e founa ko ē ke tau fakavouti. ‘Oku ou tui mahalo ko e toenga ‘oku ke ‘osi ‘ilo’i founa ngāue...

### Kole ke tomu’a alea’i Fakamatala Patiseti pea toki alea’i fakavouti

**Lord Nuku**: ‘Eiki Sea kole atu ke u ki’i fakahoha’a atu pē ko e me’a ‘oku ke tukuhifo pea mei ‘olunga Sea. Koe’uhi ko e kapau te tau fakavouti koe’uhi ko e Fakamatala Patiseti ke tau ‘uluaki lele mu’a ai pea tau toki fakavouti leva ‘i he pa’anga.

**‘Eiki Sea**: Sai pē ko e ‘uhinga ke tau kumi...

**Lord Nuku**: Koe’uhi kaefaka’atā mai ke tau fakalukufua pē ‘o hangē ko e me’a ko ia na’e fokotu’u atu ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘i he Fakamatala Patiseti ke to’o fakalukufua pē.

**‘Eiki Sea**: To’o fakalukufua ka ‘oku hangē ko e kole ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmia kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi kongā ‘oku fai ki ai ha tokanga ‘a e Hou’eiki Mēmipa ...

**Lord Nuku**: Ko ‘eku ‘uhingá pē ‘a’aku ia Sea na’a ‘ilo ange ‘oku ke fakahoko ‘e koe ki he Sea pea talamai ‘e he Sea ia ke tau kamata pē ‘i he Polokalama Patiseti, ka ko e ‘uhinga atu ko e ‘uhi ko e Fakamatala Patiseti ke tau fakalukufua pē ai Sea, he ko ho’o Sea ko ē ko e Sea ukamea ko e ‘uhinga ia ‘a e tokanga atu ke fai tu’utu’uni pē mei ‘olunga Sea. Mālō.

**Veivosa Taka**: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Palēmia mo e Hou’eiki ‘o e Fale. Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he lava ‘a e fu’u ngāue lahi ko eni, pea ‘oku ou kole atu Sea ke tuku pē mu’a ke u fokoutua ‘i hoku fokoutua ‘anga pea toki fakahoko mai ‘a e ‘ū me’a ko eni ke mau alea ki ai, pea ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ‘e lelei fakalukufua ki he fonua ko e me’a ke tau fiefia ai. Mālō Sea.

**‘Eiki Sea**: Mālō Hou’eiki ‘oku to e ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ha taha kimu’a pea tau liliu?



**Lord Nuku:** Sea...

**‘Eiki Sea:** ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

**Lord Nuku:** ‘E lava lelei, ko e ki’i me’a makehe eni ia pea mei he patiseti kae lava pē ke ko ena ‘oku ke tuku mai ‘a e ki’i faingamālie ko ena ke u ki’i fakahoha’a atu pē mu’a Sea, ki’i miniti nounou pē.

**‘Eiki Sea:** Me’a mai.

### **Tokanga ki he fakahā Palēmia ‘i ai ‘ene lisi kau faihala he Fale Alea ke ‘atita’i**

**Lord Nuku:** Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’āā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko e ki’i fakahoha’a ko eni ‘o fekau’aki pea mo e me’a na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘aneafi. ‘Oku ne pukepuke ‘a e lisi ‘o e kau faihala ‘i he Fale ni ke ‘ave ‘o ‘atita’i. Pea na’a ne hanga ‘o fakahoko mai ki he Fale ni ‘oku kau ai ‘a e motu’a ni. Pea ko ‘eku foki atu pē ‘aneafi ‘Eiki Sea, fakahoko mai ‘e he kakai tokolahi kiate au pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku ou kau ‘i he ‘atita’i, ko e hā ‘eku hia ko ē na’e fai, pea ko ia ‘oku ou fakahoha’a atu ai ‘i he pongipongi ni ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu ke kole ki he ‘Eiki Palēmia tukumai mu’a ‘a e lisi, he ko e me’a ko e me’a ...

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ‘Eiki Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

**Lord Nuku:** ...ko ē ‘oku mahino ‘Eiki Sea ...

**‘Eiki Sea:** Kātaki fakafofonga ‘oku ‘i ai ‘a e fakatonutonu mei he ‘Eiki Minisitā Polisi.

### **Tokanga ki he tohi ko e Patiseti ko e Lao fakavavevave**

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ne mau ki’i fakaai atu pē mo toka’i atu ‘a e kolosi ko ē ‘anenai kae mea’i pē mu’a ‘e he Fale na’e ‘osi ‘i ai ‘a e tohi mai mo e tu’utu’uni ko e lao ko ē na’e toki lau ko e me’a fakavavevave, pea ‘oku hā ia ‘i he ‘etau Tu’utu’uni fika 33 mo e 35 ‘a ia ‘oku pehē, ‘i he taimi ‘oku alea’i ai ha me’a fakavavevave ‘e ‘ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe ngata pē ‘i he ngāue ‘oku fakavavevave tukukehe ‘oka toki faka’atā ‘e he Fale. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku tau tuku ki ai, na’e tukuange pē ‘anenai Sea ko e me’a ‘oku mahu’inga ki he fonua. Ko e ki’i fakahua fakalotofale ko eni ‘i he Fale Alea ‘o Tonga Sea ‘oku ‘ikai...

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ‘oku ‘ikai ko ha hua fakalotofale eni.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** ...ka tau kolosi tautolu ki he me’a ko ē ‘oku tu’utu’uni ‘e he lao. Ko e fakatonutonu ia Sea Mālō.

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea ko ‘eku fakahoha’a atu he ‘oku fakahoko mai ‘oku ‘i ai ‘a e kakai faihia kātoa ‘i loto ni, pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoko atu, kapau ‘oku ...ko ena na’a ne hanga ‘o fakahoko mai ‘oku kau ai ‘a e motu’a ni.

**Eiki Sea:** Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e fakatonutonu ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga...

**Lord Nuku:** Pea ko ‘eku kole atú Sea, mai ke ‘ai ha’aku tali ‘aku kapau ‘oku ou fehalaaki pe au fakafisi au, he koe’uhi he ‘oku uesia ‘a e kakai ‘oku nau fili na’ a nau fili mai au Sea. Ko e ‘uhinga ia

**Veivosa Taka:** ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu pē. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ‘oku ‘ikai ko ha Fale eni ke tau lau ai ko e Fakamaau’anga ‘oku fai ai ‘a e lau hia. ..

<005>

**Taimi:** 1445 – 1450

**Veivosa Taka:** ... kapau te u lau atu au ha hia e motu’a ko ení, te u lava pē ‘o fakahoko atu.

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea ko ‘eku fakahoko atú, ‘oku ‘ikai lava ke faka’ilo ha taha ia he Fale ni ha’ane me’a. ‘Oku tau’atāina, ‘oku ou fakahoko atu aí, he ‘oku tu’u faihia. Talamai ko e lisi ‘oku ne pukepuke pea ko e ‘uhinga ka ‘oku pehē, ‘uluaki fufulu e matavaí Sea. He ko ena na’e ‘omai he kakaí ‘enau lāunga fekau’aki pea mo e Patisetí, ‘oku ‘ikai ke tali.

**Eiki Sea:** Mālō.

**Lord Nuku:** Pea mo e fakahoha’á ke fai ha tu’utu’uni ‘a e Falé ki he me’a na’a ne me’a mai’akí. ‘Oku fanongo mai e kakai e fonuá.....

**Eiki Sea:** Fakafofonga ‘oku ‘osi ho’o taimí, kātaki ‘o me’a ki lalo. Mou mea’i pē Tohi Tu’utu’uní, ‘oku mahino e me’a na’e fakama’ala’ala mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue fakavavevave pea te tau nofo pau pē ki he ngāue ko ia kuo tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō. Kole atu Hou’eiki ke tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

## Me’a ‘a e Sea

**Sea Komiti Kakato:** Tapu ki he ‘Afio ‘a ‘etau Tamai ‘oku ‘afio ‘i hēvani. Fakatapu ki he Tu’i ‘o Tonga pehē ki he Ta’ahine Kuiní pea mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu atu ki he Palēmia ‘o Tonga pehē ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Fakatapu mavahe ki he Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí.

Hou’eiki, mālō mu’a ‘etau ma’u e efiafi fakakoloa, faifaiange pea tau tū’uta ki he alea’i e Patiseti ‘o e Pule’anga Tongá ke hoko atu ‘aki ‘etau ngāué ki he kaha’ú. Pea ko u tui ‘oku matangi lelei he kuo tō e hou ia kimu’a. Kae tuku mu’a ke u ‘oatu ha ki’i lea ha tamai ki ha fa’ē, ke fakanofonofa’aki ‘etau folaú he ‘aho ni Pea ka hili ko iá te tau toki hoko atu. Ko e kongapē ki’i me’atokoni faka’ahó ‘oku pehē.

“ ‘Oku ‘ilo ‘e he kakai kotoa pē ko e fefine lelei koe.”

Hou'eiki, ko e 'amanaki eni ke fakahoko 'etau alea ki he me'a 'oku tuku tatali mei mu'a. Pea hangē ko e me'a kuo fakahoko 'e he 'Eiki Sea Fale Alea, pea hangē ko e me'a 'oku toutou 'ohake 'e he 'Eiki Palēmia. Pea mo e me'a na'e fakahoko 'e he Minisitā Pa'angá 'aneafi. Kuo fakamahino fekau'aki mo 'etau Patiseti. Ko e taha eni ha Patiseti makehe 'i ha ta'u 'oku lave'i 'e he motu'a ni. He kuo 'omai e 'a e kau mataotao mei Nu'usila, 'Aositelēlia, Fisi, 'Initia ke fakamaama 'a e kau Mēmipa fekau'aki pea mo e Patiseti ko eni. Pea ko e ngāue lahi na'e fai 'e he Kōmiti Pa'anga 'a e Fale ni, hono 'omai e kau CEO mei he ngaahi Potungāue kotoa pē 'o e Pule'angá ke fakamaama 'a e Patiseti, ko 'eni. Pea to e 'omai pea mo e Kapineti ke nau hanga 'o felingi'aki mo fevahevahe'aki 'a e ngāue ko 'eni, pea ko u tui, kuo 'omi e Patiseti ki Fale ni kuo ma'ala'ala e Patiseti. Pea ko u pehē, ko e hā ha me'a kuo mou laumālie lelei ki ai ke toe ke mou 'omai ke tau to e sio ki ai ka tau tali e Patiseti fakatatau ki he taimi 'oku tau 'i heni ai. Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e puli ko e ngāue lahi e Fale ni ki hono fakamaama. Mahalo na'e, 'oku si'i he tu'o 20 'a e fakataha 'a e Kōmiti fekau'aki pea mo e Patiseti ko eni. Pea ko e ...

<006>

**Taimi:** 1450-1455

**Sea Kōmiti Kakato:** ... kakai poto he Kōmiti ko eni 'o e Fale Alea, Kōmiti Pa'anga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e puli, ka 'oku ou falala kiate kimoutolu ke mou 'omi 'a e ngaahi me'a kotoa pē ne mou lava 'o mea'i 'i he taimi ne tau fekumi ai. Ko 'etau 'i heni pē ke fakalao'i 'a e Patiseti ka tau lava 'o fononga lelei. 'E Minisitā Pa'anga toki hoko atu 'anai hange pē ko e me'a ko ia ne me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea pea mo e 'Eiki Palēmia ka tau folau.

### **Fakamatala Patiseti 2018/2019**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō e ma'u ho Sea he efiāfi ni, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti, tapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, fakatapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Fakamālō atu he ma'u 'a e faingamālie ke ki'i kamata atu 'etau talanoa ko ia ki he Patiseti. Pea hangē ko e me'a 'oku ke mea'i kuo 'osi fai foki 'a e *Budget Statement*, ki'i fakama'ala'ala ko ia ki he fakalukufua 'o e Patiseti, pea mo e anga 'o e hala fononga na'e fou mai ai 'a ho no alea'i, pea ko ena 'oku ke toe me'a mai 'aki, ko e fakataha na'e fai 'e he *Public Accounts Committee* pea mo e fakahinohino na'e fai pea mei he kau *consultant* na'e lava mai 'o to e fai hono tokoni'i kitautolu ke to e fakamaama 'a e Patiseti, ka oku ou tui tatau mo e Feitu'una kuo 'osi napangapangamālie 'a e fakakaukau 'a e ngaahi taumu'a ko eni, 'a ia kuo fa'u mai mei he Tēpile 'a e Pule'anga. Ko e anga pē ia 'a e motu'a ni Sea ka 'oku 'i ai pē ha *issue*, tau talanoa pē he *issue* 'oku ngalingali 'oku toe fiema'u ke fai ki ai ha tokanga, ka 'oku ou hanga 'o fokotu'u atu Sea ko e fo'i *issue* pē taha 'oku ongo'i 'e he emotu'a ni ngalingali 'oku fiema'u ke tau toe vakai ki ai.

### **Tokanga ki ngaahi monū'ia kau Hou'eiki Mēmipa**

Ko e *issue* ko ia felāve'i pea mo e hiki vāhenga pē ko e ngaahi monū'ia ko ia 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni, ko e ki'i *issue* pē ia 'e taha 'oku ou ongo'i, 'oku mahu'inga ke tau to e feme'a'aki ki ai. Ko e toenga 'o e ngaahi *issue* kuo 'osi fai hono fakakaukau'i ka ko e *issue* ko eni neongo na'e 'osi 'ai he me'a, ka 'oku to e fai pē ha ki'i feme'a'aki.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Sea.

**'Eiki Minisita Pa'anga** : Fakatonutonu?

**'Eiki Minisitā Polisi** : Mālō Sea ko e ki'i fie tokoni pē Sea ki he ..

**Sea Kōmiti Kakato** : 'E tali 'a e tokoni 'a e 'Eiki Minisitā ?

**'Eiki Minisita Pa'anga** : 'Io, tali lelei.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Fakamolemole mo e faka'apa'apa atu 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e 'uhinga ko e kole pē Sea ko e fakamatala Patiseti foki 'oku mu'omu'a pea 'osi ko ia 'a e fakamatala Patiseti pea toki hoko mai ko ē 'a e ngaahi polokalama. Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku Sea na'a 'oku 'i ai ha ni'ihhi he kau Mēmipa 'e fieme'a fekau'aki mo e fakamatala Patiseti. He 'oku hangē kia au ko e me'a ia 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisitā ia ko e Polokalama ia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko ia.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Ko e kole pē ia na'a 'oku 'i ai ha ni'ihhi 'e fie me'a he hangē ko e me'a 'a e ni'ihhi ko ē. Ko e vakai atu pē Sea na'a 'oku tau hangatonu tautolu ki he polokalama. Ko e vakai noa atu pē. Ko e fietokoni pē ia kātaki mālō.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō. 'E Minisitā.

### **Fokotu'u kau hiki vāhenga Fale Alea 'isiu mahu'inga ke feme'a'aki ki ai Fale**

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Mālō Sea. Mahino pē ki he motu'a ni 'a e fakakaukau ko ia, kei anga 'eku fakakaukau, 'e lava pē 'o talanoa 'i he ongo *document* 'e 2 ko e fo'i Lao foki ia 'oku taha pē ia. Kapau 'e fai pē ha ngaahi fehu'i felāve'i mo ia sai pē, he 'oku 'osi ange te nau felāve'i pē. Ko 'eku fokotu'u atu 'a'aku, ko e *issue* ko e 'oku ou ongo'i ko ē 'oku mahu'inga, na'e 'i ai pē 'a e lave ki ai 'i he *Statement*, pea 'oku 'i he Polokalama Patiseti pē. Ko e anga pē ia 'a e tui vaivai 'a e motu'a ni, ko e *issue* mahu'inga ia ke tau feme'a'aki ki ai. Ko e toenga 'o e ngaahi *issue* hangē kiate au 'eku fakakaukau vaivai 'a e motu'a ni, kuo 'osi toka mālie pē hono ngaahi alea. 'Osi mahino pē 'a e anga 'o e lahi 'etau pa'anga, he tapa kehekehe ka 'oku ...

**Sea Kōmiti**: Tongatapu 3

**Siaosi Sovaleni**: Ko ho'o pehē pe 'osi tokamālie ...

<008>

**Taimi**: 1455-1500

**Siaosi Sovaleni:** he'ene me'a pea na'e 'osi kau he fakataha ko eni 'a e *Public Accounts Committee*, ko u tui pē 'oku ... mahalo na'e ... fakataha ko ia mahalo na'e 'ikai ke me'a ange ki ai, ke me'a mai 'ene kau ngāue 'o fakama'ala'ala, na'e 'ikai ke tali ke nau ōmai, ko ia Sea 'oku tonu pē ke tau talatalanoa lelei pē, mau loto tatau pē mautilu ke tali e 'Esitimetri ka 'oku lahi pē ngaahi me'a ke tau hokohoko atu ai 'a e talanoa.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Mālō Sea, nau 'osi kole fakamolemole pē ki he Sea 'o e Fale Alea ko 'aneafi pē na'e 'ikai ke lava mai ai e kau ngāue koe'uhī ko 'aneafi na'e lahi ai 'a e omi 'o fakatonutonu 'a e ngaahi hingoa ko ia 'o e totongi ko ia 'a e tokoni afā. Pea 'oku kei, pea mahalo ko e fo'i 'aho 'e ua ko eni kuo 'osi pea mo e 'aho ni he kapau na mou me'a ange ki he fo'i loto fale ko ia 'o e Potungāue, fonu pē ia 'i he kakai koe'uhī ko e feinga ke fai mo fakatonutonu e ngaahi fehalaaki ko ia he hingoa ka nau ō 'o, kole fakamolemole pē ki he Tongatapu 3 'i he kongā ko ia ka 'oku ...

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Minisitā pea na'e fakahoko mai mei ho'omou Potungāue na'e ta'ofi kinautolu Minisitā. Na'e 'ikai ... na'e ta'ofi nautolu ke ōmai 'o tokoni

**Sea Kōmiti:** 'E Hou'eiki mo kātaki 'o me'a ki lalo. Ko e lao 'o e, 'o 'etau ngāue ko eni te u ki'i fakahoha'a atu pē ai. 'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i 'e he Fale Alea 'o Tonga 'i he Fale Alea 'o e Pule'anga 'o Tonga 'o pehe ni, 'E ui 'a e Lao Fakaangaanga ni ko e Lao Fakahū atu ko e Pa'anga 2018/2019 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2018. Pea kuo pau ke kamata ngāue'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai 2018. 'I he kongā hono nima 'oku, ko e mafai ngāue'aki mo hono fakahoko e ngaahi fakamole pē ngāue ke totongi atu ki ha pa'anga 'oku faka'atā 'i he lao ni 'e ngata pē ia 'i he 'aho 30 'o Sune 'o e ta'u ni. 'A ia 'e Hou'eiki 'oku 'ikai ke u to e fiema'u ke mou to e fakamoleki ha me'a, 'o me'a ia 'oku 'ikai ke kau ia he 'etau ngāue. Ka ko u kole atu mou 'ofa mai mou loto lelei fakahoko mai ha'amou lave fekau'aki pea mo 'etau Fakamatala Patiseti hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā pea mo mou, ko e me'a pē kuo ne to'o mai 'e ia 'i he patiseti, Polokalama Patiseti pē ko e Vouti Fika 2, Vouti e Fale Alea. 'A ia ko e *issue* ia 'oku ne pehē ko e *issue* lahi ia 'oku fiema'u ke mou me'a mai ki ai kae me'a mai 'a e Nōpele 'o 'Eua ki he Fakamatala Patiseti kapau na'a ke kole. Pea ka 'ikai te tau 'unu tautolu ki he ...

### **Tokanga ki he 365 miliona maumau he afā ko Gita**

**Lord Nuku:** Mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u taimi. Nau nofo au 'o fakaongoongo ke 'uhī ke u fanongo ki he hā e me'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'Eiki Sea. Tau kamata pē he tala mu'aki. 'Eiki Sea, ko e me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e me'a mahu'inga taha 'a e vāhenga ko ē 'a e Fale mo 'ene hiki vāhenga ke fai ai e feme'a'aki Sea. 'Oku 'ikai ko e me'a mahu'inga taha ia ki he motu'a ni Sea. Ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga ki he motu'a ni Sea he tala mu'aki ko e pa'anga 'e tolu ngeau ono nima miliona (365 m) maumau 'i he Afā ko *Gita*. 'Oku fakafuofua ko e pēseti ia 'e 30 'o e patiseti fakalukufua 'a e fonua pē ko e *GDP*. Ko e me'a ko ē 'oku ou hoha'a ki ai 'Eiki Sea, ko e pa'anga ko eni 'a eni ko ē 'oku tufa mai ko ē ko ē 'e he Pule'anga 'o fakahoa ko e pa'anga 'e 365 ko eni 'Eiki Sea miliona ko e maumau na'e hoko ki he kakai 'o e fonua, kau ai e ngaahi fale, kau ai e ngoue, kau ai e ngaahi pisinisi, 'oku ou fiema'u 'e au ia ke 'uhī ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e me'a ia 'oku mahu'inga taha ko ē kiate au 'i he feme'a'aki ko eni. Ko

e ngaahi tokoni ke hākēaki'i, kau ai mo e ngaahi ako. Pea na'e fai e fokotu'u atu pea mei he Fakafofonga 'Eua koe'uhī ko e totongi ako ke lava 'o fai ha ngāue ki ai. Pea talamai 'oku sai pē ia. Ko e ngaahi fale ko ē ko ē, ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a ki heni he ko e me'a enī 'oku mahu'inga taha ko ē kiate au he 'aho ni ko e tukuhausia ko ē 'a e kakai. Ko e ngaahi fale ko ē hangē ko e tufa pa'anga ko ē na'e fai 'aneafi, faka'ofo'ofa 'aupito e tokoni lahi ki he kakai ko ē 'o e fonua. Ko 'eku fehu'i atu 'Eiki Sea ke talamai mu'a he 'Eiki Minisitā Pa'anga te nau foki 'o muimui'i 'a e tufa pa'anga ko enī pē ko e hā e silini na'e ngāue'aki, kau ia he ngaahi me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Ko Tongatapu mahalo 'oku sai pē ia Sea. Ko 'Eua 'oku 'ikai ke tonu ke 'analaiso 'o fakatatau 'a e ma'u'anga mo'ui ia ko ē 'i Tongatapu pea mo e ma'u'anga mo'ui ko ē 'i 'Eua. Kapau 'oku pehē 'e Tonga 'Eiki 'oku nau sai faka'ekonōmika, te u fakahoko atu ko 'Eua ia 'oku 'ikai.

**Sea Kōmiti:** 'E 'Eiki Nōpele ...

**Lord Nuku:** Ko au.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ta u ki'i mālōlō ai tau toki hoko mai, mālō.

*(Pea na'e ki'i mālōlō ai)*

<009>

**Taimi:** 1535-1540

**Sātini Le'o** : Me'a mai e Sea Kōmiti Kakato. (Veivosa Taka).

**Sea Kōmiti Kakato** : Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Tu'i 'o langi. Fakatapu pea mo e Hau e fonuá, Tupou VI, pea pehē ki he Ta'ahine Kuiní. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá, kae'uma'a e Hou'eiki Minisitā, pea pehē ki he Hou'eki Fakafofonga Nōpelé, pea pehē ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki mālō mu'a ho'omou kei fakalaumālie lelei, ma'ū ha ivi ke fakahoko'aki hotau fatongiá. Ka 'oku ou kole atu kuo hoko 'etau ki'i *interval* ko enī, kuo tau 'eve'eva atu enī he ve'e matapā e kau 'angeló. Pea mou me'a mai ke tau fakahoko lelei hotau fatongiá. Pea 'oku ou tui, ko e Fakafofonga Nōpele 'o 'Euá. Ko ia 'i he'etau mālōlō na'e kei me'a mai, pea 'e 'oange ki ai e faingamālie ko enī. Nōpele. Me'a mai, Fakafofonga Nōpele 'Eua.

### **Tokanga ki he fe'amokaki \$ fonua fakatatau ki he ivi tānaki & pa'anga tokoni**

**Lord Nuku** : Koe'uhi kae fakakakato atu pē 'a e ki'i fakahoha'a ko ē na'e fai 'anenaí. 'Eiki Sea, ko e me'a mahu'inga taha ia ki he Hou'eikí, ko e tu'unga mo'ui ko ē 'a e kakaí he 'aho ni, 'i he 'osi ko enī ko ē 'a e afā. Pea 'oku hanga 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o fakahoko mai 'a e tu'unga ko iá, Sea, 'i he'ene kamata ko ē 'ene Fakamatata Patiseti. Ko e tu'unga ia 'oku uesia lahi taha ai e fonuá he 'aho ni, 'Eiki Sea. Ka koe'uhí ko e me'a ko ē na'e fai atu ai e fakahoha'a 'anenaí, 'Eiki Sea, ko e pēseti 'e 30 ko enī 'etau *GDP*, ko e konga ia, ko e fakafuofua ia ki he maumau ko enī na'e hoko ko ē 'i he afā, Sea. Pea na'e fai foki 'a e fakahoha'á, Sea, pea 'oku ou tui te tau toki 'alu ki he voutí, ki he polokalama patisetí, pea te tau sio ai ki he fe'amokaki ko ē ko

ē, ‘a e pa’anga ko ē ‘a e fonuá, ‘o fakatatau ki hotau ivi t̄naki, pea mo e anga ko ē ‘etau pa’anga ma’ū maí, pea fakatatau mo ia, Sea, ki he ngaahi tokoní.

Ko e fakalūkufua ko ia e ngaahi me’a ko iá, ‘Eiki Sea, ‘oku kei t̄nounou p̄ē, ‘oku kei fe’amokaki p̄ē e anga ko ē e fakamolé, Sea, ‘o kau ai ‘a e uesia ko eni ko ē he afā, Sea. Pea ko e me’a ai ‘oku fai ko eni ki ai e hoha’á. Kapau leva ko e tu’unga ia hotau tu’unga fakapa’anga ko ē ki he ta’ú, ‘oku ‘i ai e hoha’a ia ki ai. He ‘oku ngata hotau ivi fakapa’angá. Ngata pea mo e tokoni ko ē mei mulí, ‘oku kei ‘ova p̄ē e fakamolé ia. Pea ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e fakahoha’á, Sea, ko e fakakaukau ko ení, ko e fakakaukau leva te mau pehē. Ko e hā leva ha to e founa, ke t̄naki ai ha silini ke tokoni ki he ngaahi tu’unga faingata’a ko eni ko ē, ki he hala fononga ko ē ki he ta’ū kaha’ú, Sea? Ka ‘oku talamai p̄ē ia ‘i he’ene fakamatalá. Ko e 2019, 18/19, ‘Oku ‘i ai p̄ē e ki’i holo, ka ‘oku tupu p̄ē. Ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki aí, Sea, koe’uhí ko ‘etau tuku hau.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea, k̄taki ke u ki’i fakatonutonu atu, ke tokoni p̄ē, k̄taki.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me’a mai, Minisitā Leipa.

**Lord Nuku** : ‘Eiki Sea, k̄taki p̄ē, Sea, ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au e tokoní.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Ko e fakatonutonu.

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko e fakatonutonu ‘Eiki Nōpele, k̄taki ‘o me’a ki lalo.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : ‘E Sea, ko e ki’i fakatonutonu ‘oku pehe ni. Ko e 300 tupu miliona ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku ne fakafehoanaki ia ‘oku meimei ‘i he peseti ‘e 30 ‘o e *GDP*, hono mahu’ingá, fakamāketí. Ko e fakatonutonú, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko e fakamole ia te tau fai ke *recover* ‘a e ngaahi me’a na’e molé. ‘A ia ko e ki’i fakatonutonú ia, Sea. Tau fakatātā, kapau ‘e holo haku fale, pa’anga e 1 kilu, ko e *value* ia fakamāketí, ko e pa’anga e 1 kilu. Ko e fakamole ko ē ...

<006>

**Taimi:** 1540-1545

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : .. ki he langa fakafoki mahalo na’a 2 mano.

**Lord Nuku** : ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi mahino kiate au ‘a e fakatonutonu fai ha’o tu’utu’uni he ‘oku mahino p̄ē kiate au ‘a e 365 miliona mo e 30 peseti ko ē ki he *GDP*.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea ko e fakatonutonu ka ‘oku ‘ikai ‘uhinga ‘a e fekau’aki ‘a e kupu ...mo e

**Lord Nuku:** ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhiga ia ‘eku fakamalanga.

**Sea Kōmiti Kakato** : Hou’eiki, mo me’a hifo. Ko e Fakatonutonu Nōpele ko e tu’utu’uni ‘etau tohi ngāue ki’i miniti ‘e taha. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou kei tatali atu ai ke ‘osi ‘a e miniti ‘e

taha, ‘oku ‘ikai ko ho’o mahino ko e mahino ‘a e motu’a ni. Pea ke me’a mai Nōpele. Toe ho’o ki’i miniti ‘e 2 fakamā’opo’opo mai.

### **Tokanga ko e founa pe ke feau’aki fe’amokaki e patiseti ko e tākaki tukuhau**

**Lord Nuku** : Ko ia Sea. Te u ngata pē, te u lele pē ‘i he uesia ko eni ‘o e fonua ‘o hangē ko e tala mu’aki. Ko e me’a ko ia ‘oku ou ongo’i ‘Eiki Sea, na’a ku fakahoha’a atu pē ki ai ‘Eiki Sea kapau leva ‘e fe’amokaki ‘a e Patiseti, ko e me’a ‘e fai ‘e he Pule’anga ‘ikai ke ‘i ai ha founa, ka oku fai ‘eku tokanga ki ai ‘Eiki Sea he na’e fai hono fakafehu’i ‘aneafi. ‘Oku ‘ikai ke kei nofo ‘a e pule’i ‘o e tukuhau ‘a hono ‘alu hake mo hono tākaki mo e me’a ko ia kuo ‘alu ia ki he Kapineti. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai, ko e fe’amokaki ko eni. Ko e founa ko ia hono ‘omai ‘o e silini ‘Eiki Sea, ko e tukuhau pē pea ko e ‘uhinga ia ‘a e tokanga ko ia ki ai. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai ko ē ki he fe’amokaki ‘a e Patiseti.

### **Tokanga ke fakalelei’i founa tufa silini tokoni afā**

Ko e me’a ko ia ‘oku ou tokanga ko ē ki ai ‘o fekau’aki pea mo e afā ‘Eiki Sea, ko e fakafuofua eni ‘o e fakamole na’e hoko. ‘Aneafi na’e fai ‘a e tufa pa’anga, ‘i he ngaahi fale maumau. Fakaofō’ofa, monū’ia ‘a e kakai, koe’uhi ko e ngaahi ‘ofa ko eni ‘Eiki Sea. Uike atu na’e fai ‘a e tufa pa’anga koe’uhi ko e ngaahi ‘apiako, poupou ‘aupito ki ai ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ia ‘a e motu’a ni, ko e kau ngoue, ko e me’a ko ia na’e ‘omai kia nautolu ‘Eiki Sea mahalo ko e houa ko e houa ‘e 6000. Ka ko e ngaahi ‘api ko ē na’e maumau, ‘a e ko ē ‘i ‘Eua pea mo eni, mahalo fakafuofua mahalo ‘oku ofi ki he 1 mano tupu. ‘E vahevahe fēfē ‘a e houa ko eni, ki he langa fonua. ‘E sai ange ‘Eiki Sea ke tau nofo tautolu ‘o tulungia kae ‘oua te tau fiekaia. Ko e me’a ia ko e ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga, tufa ‘a e tafa’aki, ko e fakamasivesiva ‘a e tafa’aki ko ē. Tafa’aki mahu’inga taha. He ‘oku tau monū’ia ‘oku tau nofo ha fonua ‘oku ‘ikai ha fiekaia. Ka ko e fo’i tufotufa ko eni, ko e masivesiva ko ia ‘a e tangata ngoue, hangē ko ‘eku fakahoha’a ‘anenai, ko Tonga ‘eiki, lahi ‘a e ma’u’anga mo’ui. Ko e Fungamaka ‘Eua, ko ‘uta pē. Pea ‘oku ou tui ‘oku mea’i pē ia ‘e he *cluster* ko ia na’e tufa ki ai ko ē ‘a e houa ko ia na’e ‘ave ki he Fungafonua. ‘Oku ke mea’i pē ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e palau ia ‘o palau ‘i ‘Eua, he koe’uhi ko e fonua ia ‘oku tokakovi pea toe ‘akau’ia. Ka ko e me’a ko ia ‘oku ou fehu’ia ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o e ‘aho ni, fakalelei’i ‘a e anga ‘o e founa, founa ko ia na’e tufa’aki ko ia ‘a e silini.

Ko e maumau e na’e 365 miliona ko e hā ‘a e me’a ‘oku fai ki ai. Ko e pa’anga ko ia na’e tokoni mai, na’e fakahoko mai meimei ko e pa’anga tau fakafuofua ki he 30 miliona. Ko e fo’i toenga ko ē ko ē ‘o e 300 miliona, ‘a eni ko ē na’e uesia ai ‘a e kakai ‘o e fonua, ko ‘eku fehu’i atu ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga ko e hā ‘a e ngāue ‘e fai ki ai? He hili ko eni hono tufa ko eni, ‘oku kei ‘anoa pē.

**Sea Kōmiti Kakato** : Nōpele, kataki kuo ulo kulokula mai ‘a e maama, ka ke toki teuteu kae ‘oange ha faingamālie ki he ‘Eiki Minisita ke ne tali mai. Ko e ki’i fakatokanga pē Hou’eiki, he ko ‘etau miniti ko ia te mou me’a mai ‘aki, ‘oku miniti ‘e 10 kapau te u to e ‘oatu ha ki’i miniti ‘e 2 pē miniti ‘e taha. Ka ke hanga ‘o fakamā’opo’opo pea kapau ko ho’o fehu’i pea ‘omai ‘a e fehu’i kae lava tali atu ‘e he Minisitā Pa’anga, ko e tokotaha mahu’inga ia ‘i he ‘etau ha’ofanga ko eni, ke ne hanga ‘o fakamaama mai.



**Lord Nuku** : Ko u fakamālō atu Sea ho’o ma’u taimi.

**Sea Kōmiti Kakato** : Me’a koe ‘io *ok...*

<008>

**Taimi**: 1545-1550

**Lord Nuku**: Ko u lava au? Kole pe eni ia ha to e faingamalie

**Sea Kōmiti Kakato**: Ko ia. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai ke mou ‘omai pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke hoha’a ki ai, ‘omai ha’o fokotu’u ke tau lava ‘o sio ka kuo hangē pē eni ia ‘oku laku mai, laku mai. ‘Eiki Minisitā Pa’anga me’a mai.

### Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e fe’amokaki e Patiseti

**‘Eiki Minisitā Pa’anga**: Mālō Sea ‘oku ou fakatapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e, ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Kapau pe te mou, mo’oni pē ‘a e, ‘a e ‘Eiki Fakafofonga mei kau Nōpele mei ‘Eua ko e pa’anga ‘e, na’e fakafuofua e ‘aho ko ia, ko e maumau fakataha pea mo e lost ko e tolu ngeau nima ono (356m) miliona. ‘A ia ‘oku laka ia ‘i he pēseti ‘e 30 ko ia ‘o e *GDP*. Kapau te mou me’a pē ki he peesi 54 mo e 55 na’e to e fehu’i foki ‘e he Fakafofonga Nōpele pē ko e hā e palani, kapau ‘e, te mou me’a pē ki ai, manatu’i ko ‘etau fakafuofua pē fakatefito he pa’anga ‘oku ‘amanaki ke ma’u mai ‘i he ‘aho ko ia na’e fai ai ‘a e patiseti ‘a e ‘aho ko ia mo e hā e ‘ū pa’anga na’e ma’u mai, pea ko e anga ena e fakafuofua ‘o e anga ko ē ‘o e sio kimu’a ki he pa’anga ‘oku ngalingali ke ma’u mai ‘oku ‘i ai e ki’i tēpile pē hena ko e fakafuofua ki he ta’u ko eni tau hanga atu ki ai mahalo te tau ngāue’aki ‘a e 59.56 miliona pea, ki he me’a felāve’i mo *Gita* mo e afā. Pea kuo ‘osi vahevahe pē ia ki he, ‘oku ‘i ai e hono ngaahi ma’u’anga mai ko ia ‘a e fakafuofua ki he feitu’u ‘e ma’u mei ai ‘a e pa’anga ko ia. Pea kuo ‘osi ‘i ai pē pea mo e, pea mo e ngaahi vahevahe ki he ngaahi sekitoa. Meimei ko e taimi ko ē te tau a’u au ki he ta’u fo’ou ‘oku tau ui foki ia ko e taimi langa he ē, ko e taimi ni ‘oku tau tokoni pē *immediate* ka ko e a’u ki ai ‘oku ma’u mai e sēniti mei he, ‘oku ‘i ai e hangē ko e *World Bank, ADB*, pea mo Nu’usila mo ‘Aositelēlia ‘e ala ma’u mai ai e sēniti pea ‘e ngalingali, fa’a ‘omai pē ‘e nautolu ia ‘o fakatefito mai ki he ngaahi feitu’u, ko e me’a ‘oku nau tokanga mai nautolu ko e ako. Ngaahi fale ako ke langava.

Ka ko e ngaahi *shelter* foki e ngaahi fale ia ‘o e kakai pea ko e ‘taimi ko ē na’e fai ai e vahevahe ko e 21 miliona na’e ‘osi ma’u mai. Pea ‘oku ou tui na’e vahevahe ko ia mahalo pē pē na’e ‘osi fakamatala’i pē eni ‘oku ‘i he *NEMO* pē ia ka teu ki’i to e lau atu pē ‘a e fo’i, ‘i he’ene a’u mai ko ē ki he taimi ni na’e, kuo hiki hake ‘o 25.7 miliona. Pea ko e anga eni, ko e anga ko ē ‘a e tu’u ko ia ‘a e ngaahi, ‘ikai foki ke pehē ia ‘e lava ‘o fai e ngāue ki he 356 miliona. Ka na’e pehē pē ngalingali ko e *recovery needs* ‘e fe’unga ia mo e 330 miliona. Taimi ko ē na’e fai ai ‘a e fakafuofua ‘i he ‘aho ko eni hono fa’u e patiseti. ‘E lava pē ke fetō’aki e mata’i fika he ko e kei fakafuofua. Pea ‘oku ‘osi vahevahe pē ki he ngaahi *cluster*. Pea kuo ‘osi ma’u mai foki ‘a e 25 miliona he taimi ni kuo ‘osi vahe e 21 ki he ngaahi feitu’u. ‘A ia ‘oku toe ai ‘a e 3 pea mo e poini miliona ‘i he taimi ni ke hoko atu ‘aki ‘a e ngāue. Pea ko e konga ko eni ki he *housing* ‘i he ngaahi, ko e fo’i konga ia ‘oku lahi taha ko ē ‘a e maumau ai, ‘a ia na’e fakafuofua ko e *need* ko ia ‘e fe’unga ia ki he pa’anga ‘e 118.4 miliona. Pea ‘i he fo’i vahe ko eni he, ‘i he pa’anga ko eni na’e toki, na’e toki ‘osi ‘e 21

na'e 'oange ki ai 'a e 4.8 miliona. Pea sio ange toe 'a e 113.6 miliona ia ke fakakaukau'i pē 'e ma'u mei fē ke lava ...

**Siaosi Sovaleni:** Fakatonutonu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu eni.

**Siaosi Sovaleni:** Mālō Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale, na'e 'osi me'a 'aki pē he 'Eiki Minisitā ...

<009>

**Taimi:** 1550 – 1555

**Siaosi Sovaleni:** Ko e maumaú, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke tau ō atu 'o *match* 'aki ha sēniti, na'e me'a'aki pē he Minisitā Leipá. Hangē ko ení, ka holo ha fu'u niu, he 'ikai te ke totongi 'e koe 'a e mahu'inga 'o e fu'u niú. 'Oku ke totongi 'e koe hono tō ha ki'i fu'u niu si'isi'i fo'ou. Hangē ko 'ene me'á, lahi ko ē maumau e Falé, 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia na'e mea'i pē 'o kapau na'e 1 kilu, he 'ikai ke 'alu atu kita 'oatu e 1 kilu. Te ke 'oatu 'a e me'a ko ē 'oku fe'unga he taimi ko iá. 'A ia ko e 'uhinga pē ia e fakatonutonu 'Eiki Minisitā ho'o pehē ko ē, ko e ki'i sēniti eni 'oku ma'ú, ka ko e maumau ia na'e fiha miliona, fiema'u e fo'i me'a ko iá. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e tokoni.

### Vahevahe \$ tokoni ki he ngaahi kōmiti ngāue pe *cluster*

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... ki he fakatonutonu 'oku fai maí ka ko u tui pē mahalo ne, ko e fo'i, mahalo na'e 'ikai ke, mahalo 'oku tau talanoa pē he me'a tatau ka ko e anga ko ia, ko e 356 miliona ko e fo'i maumaú ia hono, 'i hono fakafuofua he 'aho ko iá. Ka ko e pehē ko ē ko e me'a ko ē 'e fiema'u ke to e fai ha ngāue ki aí, na'e pehē ia ko e 330.79 miliona. Pea vahevahe leva ki ai 'a e fo'i 21 miliona ko ē na'e tufa, 'i ai e me'a ia ko e kepi, 'oku kei toe pē ia ke foki, ke nau vahevahe ke 330.7 miliona. 'Ai te u to e lau atu e me'a ko iá. Ko e 'ai ko ē ki he Ngoue na'e 1.31 miliona. Ko e 'alu ko ē ki he *Housing* na'e 4.8 miliona, *Education* na'e 'oange ki ai 'a e 3.8 miliina. Ko e tafa'aki ko ē ki he *Energy* na'e 'oange 7.07 miliona. 'Ave leva ki he ngaahi *Public* mo e *Community buildings* na'e pa'anga 'e 1 miliona. 'Ave leva ki he *Water* mo e *Sanitation* pa'anga 'e 2.87 miliona. 'Ave ki he *Telecommunication* .23 miliona. *Waste Management* .20 miliona. Ko e *Employment* pea mo e *Safety* mo e *Center* mo e *Social Protection*, 'a ia na'e 'oange ki ai e .3 miliona. Pea ki he toe leva, ko e toki hū mai 'a e 4.3 miliona kimui 'o tānaki leva ia ko e 25.71 miliona. Pea na'e fakapa'anga leva mei he pa'anga ko ia 'a e Pule'angá, 'i ai foki e ki'i *reserve* na'e ma'u, ki he, pea mo e *current* pē, *current* 'i he, 'a ia leva na'e to e me'a ko ē 'a e *Education* na'e pehē ne nau fai 'enautolu 'a e, fai pē 'enautolu 'enau *repair* pea mei he 'enau pa'anga pē ko ē 'enau voutí, 'a ia ko e pa'anga 'e 1.3 miliona.

Pea na'e 'i ai leva mo e pa'anga 'io pea fakafuofua'i leva e pa'anga 'e ngalingali ma'u maí, na'e anga pehē ni hono fakafuofuá. Ngalingali 'e ma'u mai 'a e 3.36 miliona mei 'Aositelēlia ki he *Tourism*. Pea mahalo 'e ma'u mai 'a e 44.64 miliona mei *World Bank* mo Nu'usila ki he ngaahi fale akó, ngaahi fale ako ko eni ke langá. Pea 'i ai mo e fakakaukau 'e ma'u mai pea mo e 35.16

miliona pea mei he *ADB* pea mo Nu'usila ki he *Energy*. 'Oku ha'u pē 'a e *project* ia ko iá, 'osi mai 'a e pa'anga ko iá ke tokoni ia ki he me'a ko ia 'i 'i loto kolo Nuku'alofá, ko e fo'i 35.16 miliona ia. 'I ai leva pea mo e pa'anga 'e 2.5 miliona ngalingali 'e ma'u mai ia pea mei 'Aositelēlia ki he *Water* mo e *Sanitation*. Pea ko e ngaahi fakakaukau fakafuofua foki eni.

'A ia ko e taimi, pea ko e fokotu'u ko ē ngaahi fo'i fika ko ē, 'a ia fo'i, tau pehē 'e lava 'o tau fakamoleki e 59.56 miliona he ta'u ko eni 'oku tau hanga atu ki aí. Ko e anga ...

<001>

**Taimi:** 1555 - 1600

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... eni e fakafuofua ki he anga ko ē 'o e me'a 'e ma'u mai. Kei fakafuofua pē ka ko e fononga atu, ka 'oku 'i ai 'a e anga tautēfito ki *World Bank* pea mo Nu'usila mo 'Aositelēlia ngalingali 'e ha'u ia. Pea to e *impact* leva e fo'i fakamole hono toki fai e ngaahi ngāue ko ia 'e fai ia ki he konga kimui 'o e ta'u ni. Ka 'oku 'i ai pē 'a e fo'i mata'i fika ke lava ke fai ki ai 'a e sio ki he palani ko ia ki he 'etau *recovery*. Kapau na'e 'i ai 'etau sēniti 'atautolu 'ia tautolu pē faingofua eni ia ko e sio pē ki hē pē 'oku fiha 'oku 'osi 'i hē pea vahe. Ko e fo'i 21 pē na'e 'osi ma'u mai ka 'oku 'i ai 'a e fo'i tolu fo'i vaha'a taimi mai ko iá to e 'alu atu ko ē mei he 25 toe ki'i fo'i pa'anga ko ia 'e toki fai 'aki ia hono, 'osi 'etau talanoa ko eni kae toki taimi 'e fai ai 'a e to e sio 'a e kōmiti ko ia ke nau fakapapau'i fakalelei 'a e hoko atu he taimi ko ē 'oku ma'u mai ai 'a e sēniti ko e hā e me'a 'e fai 'aki 'a e ngaahi pa'anga ko ia. 'Oku 'i ai pē ngaahi pa'anga ia hangē ko 'eku lave atu 'anenai ngaahi feitu'u ko ē 'oku lalahi ai 'a e mata'i fika 'osi *direct* mai pē ki he feitu'u ko ia. 'Ikai ke to e lava ia ke to e 'alu ki ha feitu'u 'e taha. A'u mai ko ē ki he tau pehē ko e ...

**Lord Nuku:** 'Eiki Sea ko u kole pē mu'a pē 'e tali he Feitu'u na ko 'eku fehu'i pē ki ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali e fehu'i Minisitā ?

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Faka'ofa'ofa.

**Lord Nuku:** Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e ngaahi pa'anga ko ē na'a ke pehē foki ko e pa'anga 'e 35 miliona ki he ivi. Na'a ke me'a ko ē ki ai 'e fai pē 'i Tonga ni ka ko 'eku fie lave'i pē ko e ngaahi *project* ko eni 'oku, ko e hā 'ene felāve'i pea mo e afā. Pea mo e 'uhí 'oku hangē ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai 'oku 'ikai ke kau 'a 'Eua he, ha'o me'a. Ka ko 'eku fehu'i atu pē ko e *project* ko eni na'e 'osi alea'i pē ia kimu'a pē ko e hā 'ene felāve'i ko ē pea mo e afā. He koe'uhí ko e me'a ko eni ko ē 'oku fai ko ē ki ai e tokanga ia ko e langa eni ia e lele lōlōa. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokanga ia ko e *immediate* ko ē he taimi ni. 'Uhinga ia ko ē na'e fai 'a e lave 'oku ke lave mai koe ki he fale pea ke me'a mai ki he 'ū me'a kotoa. 'Ikai ha'o me'a mai 'a'au ki he ngōue pē ko e hā e, ko e 1.3 pē kuo 'ave ki he ngōue. Ka ko 'eku lave'i ko ē ki he fakamole fakalukufua ko e maumau lahi taha...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea te u 'oatu ai leva ...

**'Eiki Minisitā MEIDEC:** Sea ka u ki'i tokoni atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali ho tokoni ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai.

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** Tapu ki he Sea pea ko u fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni, ‘atā mo’oku ke fai ha ki’i fakamatala pē na’a tokoni ki he fehu’i ‘a e Hou’eiki na’e fai ‘anena? Ko e sēniti ko eni ki he *energy* ‘uhinga ia ko e sēniti ko e *project* pē ia ‘a e ‘uhila ko e fokotu’utu’u foki eni ia mei Fale Pa’anga ko e ngaahi fakalakalaka eni ia ‘e tokoni ki he taimi ko ē ka ‘e toe hoko mai ai ha afā. Pea ko e ...

**Lord Nuku:** Sea ‘a ia ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia ‘a e me’a ko eni. Ko e *project* ko ē na’e ‘osi ‘i ai pē ia.

**Sea Kōmiti:** ‘E Hou’eiki ...

**‘Eiki Minisitā MEIDECC:** ... ‘Ikai ko e taimi ‘oku fakamā’opo’opo ‘a e ‘ū *project*.

**Lord Nuku:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mo me’a ki lalo kātaki ‘Eiki Minisitā MEIDECC tau ki’i tui homou kote ka tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki kole atu ke tōloi ‘a e Fale ki he 10 he Mōnite. Mou me’a hake ke tau kelesi.

### **Kelesi**

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea, *Lord* Fakafanua.)

<002>

## Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

**01.** 'Aho 14 Sune, 2018 **Lotu**

**02:** **Ui Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea**

**03:** **Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea**

Ne tuku atu 'e he 'Eiki Sea 'a e faingamalie 'o e Fakafofonga Kakai 'o Tongatapu 3. Ne tokanga fakafofonga ki he ngaahi fale ne uesia ne 'ikai kau ki he tokoni ne fakahoko 'e he Puleánga.

Ne me'a mai e Minisita Pa'anga ne kamata he Tūsita 'a e vahe atu e pa'anga 'e 4.8 miliona 'o fakatatau ki he anga e maumau ne fai 'e he Potungaue Setisitika. Kalasi 'e 4 maumau 1. Holo 'aupito 'a e fale pea kamata pe ngāue 'e he fāmili, 2. maumau lahi ko e hae 'ato mo e holisi, maumau iiki maumau hangē ko e kongā e 'ato ne uesia. 4 maumau iiki ange. 3000 ki he kalasi 'uluaki, 1500 kalasi ua, 3 mo e 4 ko e taki 500. Ko e ngaahi 'api 'e 6000 tupu ne nau kau he tufa. Ko e ngāue ko eni ne ngāue fakataha ki ai e *MOI, MIA*, Fale Pa'anga pea mo e Setisitika.

**04:** **Lao Fakaangaanga Ki Hono Fakahū á e Paánga Ki he Ngaahi Ngāue á e Puleánga 2018/2019 (Fika 8/19).**

Ne fakahā é he Minista 'a 'ene fakatonutonu 'a e taha 'a e ngaahi kautaha ongoongo fekau'aki pea mo e pehē óku fehaalaaki á e ngaahi tēpile 'i he patiseti pea 'oku totonu ke 'oua 'e alea'i. Na'a ne hoha'a ko e tomu'a a'u e patiseti ki he *media* teēki ai ke tepile'i 'i he Fale Alea. Ne kole 'e he Fakafofonga 'o 'Eua 11 ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'a e fakamatala patiseti.

Ne fokotu'u 'e he Palēmia ke alea'i fakaluukufua, pea ke toki fokotu'u 'e ha Mēmipa pe ko e hā e me'a mahu'inga taha ke nau alea'i

**Lau Úluaki:** **Lao Fakaangaanga Ki Hono Fakahu 'a e Pa'anga Ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2018/2019 (Fika 8/19).**

Loto toko 17 pea 'ikai loto ki ai á e toko taha.

Lau tu'o ua

Ne kole 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 ke tukuhifo ki he Kōmiti kakato pea ne poupou.

Ne hoko atu ki he fokotu'u atu 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua 'a 'ene kole ke alea'i fakataha 'a e patiseti pea mo e Fakamatala Patiseti.

**Kōmiti Kakato:**

Ne me'a 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga 'i hono fakama'ala'ala 'a e Patiseti. Ne fokotu'u 'e he Minisita Pa'anga ko e 'isiu pe taha óku ne tokanga ki ai ko e hiki vāhenga pe ko e fakalelei vāhenga 'a e Fale Alea pea ne pehē óku ósi tokamālie toenga ia. Ka ne fakatonutonu 'e he fakafofonga 'o Tongatapu 3 ne ta'ofi 'e he Minisita 'ene kau ngāue mei ha'anau ha'u ki he Kōmiti Pa'anga. Ne me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua, 'oku 'ikai ko e hiki vāhenga 'a e

Fale Alea 'oku mahu'inga ka ko e kakai ne uesia mo fainigata'a'ia he hili á e saikolone ko *Gita*.

### **Mālōlō**

Ne hoko atu e me'a 'a e Fakafofonga Nōpele 'o 'e Eua 'ene tokanga ki he uesia 'a e kakai he fonua mei he afā pea mo e lahi e pa'anga 'oku fakafuofua ki ai e maumau. Ne tokanga 'a e Nōpele koe'uhī ka fe'amokaki 'a e Patiseti ko e founa pē tanaki atu e pa'anga ko e tukuhau, 'a ia kuo foki e mafai ko ia ki he Puleánga. Ne kau he me'a 'a e Nōpele 'a e 'ikai ke fu'u fai ha tokanga ki he ngoue.

Ne hoko atu e fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga ki he ngaahi tokoni 'oku fakahoko mai mei Nuúsila pehē ki Áositelelia. Ne fehu'i 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua 'a e pa'anga ki he ma'u'anga ivi koe'uhi 'oku ne tui 'oku 'ikai ke kau ai 'a 'Eua . Ne ngata ai e feme'a'aki 'o lilu 'o Fale Alea.

### **Fale Alea**

Ne toloi ai pe á e fale Alea ki he 10 pongipongi Mōnite.